

NOSIRIDDIN TUSIY GNOSTITSIZMI, BILISH NAZARIYASINING O'ZIGA XOSLIGI

Sobirov Umid Baxtiyorovich, Buxoro davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

THE GNOSTICISM OF NASIRIDDIN TUSI, THE SPECIFICS OF THE THEORY OF KNOWLEDGE

Sobirov Umid Bakhtiyorovich, independent researcher of
Bukhara State University

ГНОСТИЦИЗМ НАСИРИДИНА ТУСИ, ЛИЧНОСТЬ ТЕОРИИ ПОЗНАНИЯ

Собиров Умид Бахтиёрович, независимый научный
исследователь Бухарского государственного университета

Annotatsiya: Tusi narsalarning har xil tabiatidan kelib chiqadigan ko'rinishlarni tushunish faqat bosqichlarda bo'lishi mumkinligi, tafakkurini belgilar ekan, u voqelikdagi obyektiv mavjud hodisa va jarayonlarning haqiqiy mavjudligi va rivojlanishini aql bilan bog'laganini, gnoseologiya nazariyasida u "ravshanlik" deb atagan ambivalentlik va u "gnoz" deb ataydigan sezgi birlik hosil qilishi ushbu maqolada tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: gnoseologiya, bilish nazariyasi, borliq, hissiy idrok, aqliy idrok, sezgi, tasavvuf.

Abstract: Tussi shows that the understanding of appearances arising from the various natures of things can only be in stages, and that he connects the real existence and development of the objectively existing phenomena and processes in reality with the mind, the ambivalence he called clarity in the theory of epistemology, and he This article analyzes the unity of intuition, which is called gnosis.

Keywords: epistemology, theory of knowledge, existence, emotional perception, mental perception, intuition, mysticism.

Аннотация: Туси показывает, что понимание явлений, возникающих из различной природы вещей, может быть только поэтапным, и что реальное существование и развитие объективно существующих в действительности явлений и процессов он связывает с разумом, той двойственностью, которую он назвал ясностью в теории гносеологии. В статье анализируется единство интуиции, которое называется гнозисом.

Ключевые слова: эпистемология, теория познания, существование, эмоциональное восприятие, ментальное восприятие, интуиция, мистика.

KIRISH. Jahon xalqlarining axloqiy qiyofasini shakllantirishda ajdodlarimizdan qolgan ilmiy-ma'naviy meroslar muhim o'ringa ega bo'lib, ularning o'zlikni anglash, dunyoni bilish, haqiqatga erishish yo'llarini izlashga bo'lgan intilishlari inson va jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan ta'limotlarning shakllanishiga zamin hozirlagan. XIII asrda bilish nazariyada idealistik g'oyalar mavjud bo'lsa-da, ishroqiylar va peripatetiklarning materialistik talqinini ham uchratish mumkin. Falsafada borliqni o'rganuvchi ontologiya va bilishni o'rganuvchi gnoseo-

logiya o'zaro birlik hosil qiladi. Va aynan shu sababdan ham borliq ta'limotini yaratgan Nosiriddin Tusi bilish nazariyasini chetlab o'ta olmadi.

Har bir falsafiy atama haqida turlicha qarashlar mavjudligini bilishga ham tatbiq etish mumkin. U bilish hissiy va aqliy bilishdan iborat, degan fikrga qo'shildi, bu fikrga ko'plab turli tafakkur maktablari ham rozi. Idrokni diniy nuqtayi nazardan talqin qilgan ash'ariylardan farqli o'laroq, Nosiriddin Tusi bilishni materialistik nuqtayi nazardan talqin qilgan.

e-mail:

prezidentus@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8210-7036>

Tasavvuf namoyandalari aqliy va intuitiv idrok tuyg'usini talqin qilishda sezgini inkor etadilar [1].

Bu inkorning asosi Aristotel falsafasi, peripatetik dunyoqarashidir. Bir qator masalalarni tushuntirishda u Yevropada Uyg'onish davri bergan tushuntirishdan ko'ra ko'proq ilmiy izoh beradi. Idrokning hissiy-intellektual turlaridan birini ma'qullab, ikkinchisini inkor etgan yangi davr Yevropa mutafakkirlarining qarashlari bilishni bir ma'noda tushuntirib berdi. Hissiy idrokka asoslangan sensualizm va aqliy idrokka asoslangan ratsionalizm aslida bir-biriga qarama-qarshi munosabatda bo'lgan. Ular o'rtasidagi fikr farqi tadqiqot sohasida ham namoyon bo'lishi mumkin. Shu sababdan sensualistlar tabiiy fanlarni, ratsionalistlar esa matematika va metafizikani afzal ko'rganlar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Mazkur maqolada Nosiriddin Tusiy gnostitsizmi, bilish nazariyasining o'ziga xosligini o'rganishda analiz va sintez, retrospektiv, qiyosiy tahlil tizimli yondashuv, dialektik kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Idrok bilan ko'rsatilgan bir tomonlama munosabat Sharqiy peripatetiklarda o'zini namoyon qilmadi. Tusiy Aristotel an'alarini davom ettirib, voqelikni anglashda ratsionalizm ham, sensualizm ham teng rol o'ynashini ko'rdi. Buning asosiy sababi borliq sirlarini bir qancha fanlar orqali ochib berish bilan shug'ullangan peripatetiklarning bilishda har ikkisi ham o'z o'rnini borligini ko'rgan edi. Tusiy dunyoqarashi moddiy olamning individual xususiyatlarini ruhda, ya'ni inson ongida to'g'ri aks ettirishga shubha bilan qaragan nodon faylasuflarning qarama-qarshiligiga moyil bo'lgan [2].

Tabiatshunoslik fani orqali tevarak-atrofga obyektiv munosabat ko'rsatgan faylasuf bilish mazmuni va faoliyati haqida to'g'ri xulosaga keldi. Hissiy idrokni tabiiy fanlar va mavhum tafakkur yordamida aqliy idrokni faollashtirib, u sezgi va aqliy idrokni ajralmas deb bildi. Hissiy va aqliy bilishning ajralmas ekanligi haqidagi g'oya o'z manbasini qadimgi dunyo falsafiy dunyoqarash an'alaridan olgan. Asosan tabiatni o'rganishga harakat qilgan bu faylasuflar borliqning alohida shakllari haqida umumiy xulosalar chiqarishda aqliy xulosa qilish faoliyatidan ham foydalanganlar.

Shaxsdagi shaxsiy his-tuyg'ular bilan yaratilgan bilish qobiliyati va ular tomonidan taqdim etilgan

ma'lumotni his qilish bilish bilan bog'liq. To'g'ridan-to'g'ri kuzatish natijasida paydo bo'ladigan sensatsion bilish obyektning u yoki bu xossalari atrofida axborot markazini yaratadi. Hissiy idrokning hissiy shaklidagi obyektning rangi, hajmi va boshqalar haqida ma'lumot birinchi ma'lumot hislar orqali idrok va tasavvurga aylanadi. Fikrlar va in'ikoslar hukm hamda tushunchalarning asosiga aylanadi.

Aristotel g'oyalarini doimo o'zining tayanch nuqtasiga aylantirgan Tusiy hissiyotlar faoliyatisiz bilimga ega bo'lishni mumkin emas, deb hisoblardi. Hissiyotlar orqali tevarak-atrofdagi olamning hamma narsa va hodisalari ongda idrok qilinadi. Tusiy qarashlarida his-tuyg'ular tashqi sezgilarni tashkil qiladi. Ikki bo'linishning boshqa qutbini tashkil etuvchi ichki sezgilardan farqli ravishda tashqi sezgilar beshta sezgidan iborat. Bu shuni ko'rsatadiki, besh sezgi ko'rish, eshitish, hid, ta'm va teginish va shunga mos ravishda botiniy sezgilarning xususiyatlaridan iborat. Tashqi obyektlarning tuzilishi obyektiv haqiqatning subyektiv ko'rinishi bo'lgan hissiyotlar orqali yaratiladi. Tushunish jarayonida hissiyotning roliga ijobiy baho berib, hatto uni "aql-idrok manbai" deb ham atagan[3]. U bilish jarayonining xatolikdan haqiqatga, nomukammallikdan komillik sari rivojlanishida birinchi va asosiy rol o'ynashini ta'kidladi. Hissiyot nafaqat fanning alohida sohalari, balki umuminsoniy bilishning ham asosidir. "Ilmning kaliti tuyg'uda" degan faylasuf, his-tuyg'u konkret narsalarning o'ziga xos xususiyatlarini anglash imkonini berishini ham ta'kidlagan. U ranglarni ko'rish hissi, og'zaki ovozlarni eshitish, turli xil hidlarni hidlash, ovqatning turli xil sifatlarini ta'm orqali sezish, issiqlik va sovuqni his qilish hissi bilan idrok etilishini misol sifatida ko'rsatdi.

Ko'rinib turibdiki, sezgi a'zolarining har biri alohida sifatni idrok etish vazifasini bajarib, boshqasidan farqli ma'no ifodalashi ma'lum. Barcha sezgi a'zolarining faoliyati natijasida idrok qilinmagan narsa va hodisalarni tushunishga harakat qilish noto'g'ri jarayondir. Bu jarayon natijasida har qanday mohiyat qisman yoki cheklangan tarzda idrok qilinadi yoki umuman sezilmaydi.

Nosiriddin Tusiy fikricha, tuyg'uni idrok etishda odam qiladigan xatoni shaxsning o'zi sezmaydi. Bunga misol qilib, Yerdan oltmish marta katta bo'lgan Quyoshning tasviri juda kichikdir. Faylasufning fikricha, odamning hissiy idrok etish vaqtidagi xatolari ham shunga o'xshashdir. Idrok,

tasavvur, xotira kabi bilish shakllari ichki tuyg'ularga tegishli ekanligini ko'rsatadi va bunday yondashuv aristotelizm ta'sirida shakllangan[4]. O'z qarashlarida ichki tuyg'ular haqida qisqacha ma'lumot bergan mutafakkir anglash jarayonida his-tuyg'ulardan olingan ma'lumotlar ichki tuyg'ularda shakllanishini qayd etadi. Tuyg'ular orqali olingan ma'lumotlar bir-birini to'ldiradi va ichki tuyg'ularda shakllanadi, degan g'oya peripatetik falsafaning asosini tashkil etadi. Hissiy idrok etish jarayonida organizmning barcha tashqi sifatleri va xususiyatlari haqida olingan bilimlar talab darajasida bo'lmaydi. Bu vaqtda bilishning yangi turi ehtiyoj paydo bo'ladi.

Bilishning bu turi esa aqliy bilishdir. Aqliy bilish jarayonida odamlar narsa va narsalarning mohiyatini, ularning ichki xususiyatlarini, nomoddiy xususiyatlarini idrok etadilar. Hissiyotlar orqali olingan narsa va hodisalar haqidagi bilimlar sezgi a'zolari yordamida idrok etilgandan so'ng xotira orqali tasvir olinadi va esda qoladi. Bu jarayonlardan keyin hissiy bilish faoliyati tugaydi va aqliy bilish ishlay boshlaydi. Ko'rinib turibdiki, asosan ikkinchi bosqichda faoliyat ko'rsatuvchi psixik bilish hissi bilish orqali anglab bo'lmaydigan hodisa va narsalar haqida hukmlar chiqaradi. Nosiriddin Tusiy ham boshqa Aristotel izdoshlari kabi aqliy bilish jarayonida idrok etish jarayonini to'g'ri yakunlanishiga shubha qilmagan. Biroq, peripatetiklar o'rtasida aqlning vazifalari nimadan iboratligi haqidagi hukmlarda turli xil fikrlar mavjud. Forobiy o'zining "Masalalarning mohiyati" risolasida aqlni uch toifaga ajratadi:

1) salohiyat, yoki ta'sirlangan aql; 2) hozirgi yoki odatiy aql; 3) orttirilgan aql;

Ibn Sino o'z qarashlarida aqlni to'rt guruhga bo'lib, haqiqiy va odatiy aqlni ajratgan. Nosiriddin Tusiy Ibn Sino qarashlariga yozgan sharhida aqlning butunlay boshqacha va mutlaqo to'g'ri taqsimlanishini bergan. Ilmiy va kundalik bilimlarni ikki qismga, amaliy va nazariy qismlarga ajratgan faylasuf ularning bir-biridan farqi nimada ekanligini ochib berdi. "U o'z ongini ikki shaklga – nazariy va amaliy shakllarga ajratadi. U bu shakllarni to'rtta qismga ajratadi. Bular: xayoliy aql (potensial aql), orttirilgan aql, odatiy aql, mutlaq aql [5].

U bu mavzuga nomukammallik va komillik orasidagi pozitsiyadan yondashadi. U inson qalbi aql bilan tushunilgan narsanigina tushunadi, nazariy bilim esa insonda tug'ma bo'ladi, deb hisoblagan.

Demak, amaliy bilimlar aql tomonidan ko'p yillik tajriba va kuzatishlar natijasida to'planadi va u oddiy, kundalik hayotda uchraydi. U ongning potensial shakli moddiy olam bilan aloqada bo'ladi, degan g'oyani ilgari surdi va uni sof qobiliyat sifatida tavsifladi. Tusiy, boshqa peripatetik izdoshlar kabi, potensial aqlni moddiy aql deb atagan. Hayvon ongining asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, u moddiy dunyo bilan aloqada bo'lgandan keyin yaratilgan ta'sir natijasida paydo bo'lgan bilimlarni to'playdi. Hayvon ongi birinchi aqliy ma'lumotni idrok etgandan so'ng, odatiy aql paydo bo'ladi.

Nosiriddin Tusiy ham gnoseologiya nazariyasida birinchi va ikkinchi aqliy ma'lumotlarni ajratib, ular o'rtasidagi munosabat qanday bo'lishi kerakligini qayd etadi. U "tabiiy universallar" deb ataydigan birinchi aqliy ma'lumot his-tuyg'ular va hissiyotlar yordamida olinadi. Shu bilan birga, inson ongi va tafakkurida mavjud bo'lgan o'xshash jarayonlar ba'zi takliflar haqida ma'lum bir tushunchani yaratishi mumkin. "Birinchi aqliy ma'lumot" dan keyin mavjud bo'lgan "ikkinchi aqliy ma'lumot" haqiqatda mavjud bo'lgan barcha haqiqatlarni aks ettiradi. "Birinchi aqliy ma'lumotlar" xulosasi "ikkinchi aqliy ma'lumotlar" bilan aloqa qiladi.

Nosiriddin Tusiy o'z davrining turli g'oyalardan farqli ravishda bilishning hissiy va psixologik shakllarini to'g'ri va ilmiy nuqtayi nazardan izohlab bergan. U so'fiylarning emanatsiya nazariyasiga, shuningdek, diniy-sxolastik g'oyalarga qarama-qarshi bo'lib, sezgi va aqliy bilishni bir butun deb uning bir necha bosqichlardan iborat ekanligini aytib, gnoseologiyaning mukammal nazariyasini yaratishga muvaffaq bo'ladi.

"Iqtibos asosi" risolasida anglash jarayoni bosqichlardan iborat ekanligini ta'kidlagan Tusiy narsalarni anglash bir bosqichdan iborat bo'lishini kutmagan. Narsalarning har xil tabiatidan kelib chiqadigan ko'rinishlarni tushunish faqat bosqichlarda bo'lishi mumkin. Nosiriddin Tusiy bilish nazariyasini yaratishda, bilish muammolari haqida gapirar ekan, ishroqiylik, so'fiylik va islomiy g'oyalar ta'sirida bo'lgan [6].

O'rta asrlarda dinning har bir sohaga kirib borishi, Nosiriddin Tusiy atrofida vujudga kelgan noilmiy muhit uning bilish nazariyasida ham o'z ifodasini topdi. Idrok jarayonida ilohiy kuch subyektga bevosita ta'sir etishi va yo'lbo'shchi

mavhum mavjudot ekanligi qayd etildi. Tasavvuf falsafasida mavjud bo'lgan kamolot jarayoni bilan Nosiriddin Tusiy yaratgan tafakkurning ta'rif yoki belgilanishi ham xuddi shu ma'no tuslariga kiradi. Faylasuf tafakkurini belgilar ekan, u voqelikdagi obyektiv mavjud hodisa va jarayonlarning haqiqiy mavjudligi va rivojlanishini aql bilan bog'lagan. Haqiqat izlaganlar o'z maqsadlariga faqat yaratuvchining yordami bilan erisha oladilar. Ba'zan tasavvufga moyil bo'lgan faylasuf bilish nazariyasida mantiqiy sezgi degan atama ham yaratadi.

Faylasufning gnoseologiya nazariyasida u "ravshanlik" deb atagan ambivalentlik [7] va u "gnoz" deb ataydigan sezgi birlik hosil qiladi. Idrok obrazini to'g'ri tasavvur bilan bog'lab, bu tushunchani sog'lom fikrga qarama-qarshi qo'ygan. Faylasuf ta'kidlaganidek, "yo'lni tugatgan kishi haqiqatga yaqinlashsa, hamma narsa "Birinchi ta'sir etuvchidan" namoyon bo'lishi ma'lum. Ko'rinib turibdiki, bilish nazariyasida ishroqiylik va so'fiylikdan bahramand bo'lgan faylasuf hech qanday eklektik xususiyatga ega g'oyalarni ilgari surmagan. Boshqa oqimlarning ma'lum jihatlari peripatetizmga moslashtirib, mantiqiy bilish jarayonida to'vfiq, yo'l-yo'riq va ilhom triadasini yaratadi. U berilgan uchlikning turlarini ilohiy va tasavvufiy nuqtayi nazardan izohlaydi. Xudoning ta'siri ostida shakllangan bu triadada yaratuvchiga tegishli narsalar kognitiv subyekt egalik qiladigan narsalardan kamroq. Ikkinchi holda, u yengil afzalliklarga ega. Uchinchi holatda, subyektga tegishli narsalar ko'payadi va Xudoga tegishli narsalar bilan yaqinlik hosil qiladi.

XULOSA. Nosiriddin Tusiy fikricha, har uchala holatda ham obyektiv voqelikni anglagan kishining muvaffaqiyatga erishishining sababi faqat fazilat egasi bo'lgan ijodkorning rolini to'g'ri tushuntirishdir. Va har bir muvaffaqiyatli tadqiqotchi Xudoni ulug'lashi va uning atrofidagi dunyoni tushunishning to'g'ri yo'lini topishi mumkin. Bu omil kognitiv jarayonning tugashi va tugallanishida asosiy rol o'ynaydi.

Xulosa qilib aytganda, "Axloqi Nosiriy" nomli mashhur axloqiy kitobi bilan ommaga tanilgan Tusiy falsafani raqiblariga qarshi himoya qilish va so'zda yangi falsafaga asoslangan uslubning ilk asoschilaridan biri bo'lishi bilan katta xizmat qildi. Tusiy Ibn Sinoning ba'zi falsafiy qarashlariga, xususan, ash'ariy ilohiyotchilarga qilingan

hujumlarni o'z sharhlari va himoyalari bilan zararsizlantirishga harakat qildi. Ibn Sinoning, ayniqsa, emanatsiya nazariyasi, Xudoning xususiy narsalarni bilish qobiliyati, ruh haqidagi qarashlari, borliq va mohiyatni farqlash haqidagi fikrlari, uning vaqt, materiya, dunyoning chegaralari va kattaligi haqidagi bayonotlari raqiblari tomonidan tanqid qilindi. Tusiy o'zining ulkan mantiqiy bilimi bilan bu tanqidlarning asossizligini ochib berishga harakat qildi, muxoliflarning tushunishdagi nuqsonlarini aniqladi, mantiq va falsafadan bexabarligidan kelib chiqqan xatolarni birma-bir ochib, tushuntirib berdi. Ibn Sino muxoliflarining mantiqiy bilimga ega bo'lmagani rag'batlantirish, obro'-e'tibor kabi ba'zi tushunchalarni tushunishda qiynalishiga sabab bo'lgan va Tusiy ko'pincha bu tushunchalarni tahlil qilishga majbur bo'lgan. Tusiyning falsafadagi bilimi Ibn Sinoning ba'zi noaniq iboralarni oson tushunish va tushuntirish imkonini berdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rzayev A. Nəsirəddin Tusi (həyatı, elmi, dünyagörüşü). Bakı, 2001. – B. 24.
2. MACIT FAHRI. İslâmfelsefesi, kelâmi ve tasavvufuna kısa bir giriş. Çeviren Şahin FILİZ. İstanbul, İnsan yayınlari, 2008. – B. 49.
3. Sultanov, Rahim, Nasireddin Tusî ve Ahlak-ı Nasırî Adlı Eseri, Ahlâk-ı Nasırî'nin başında tanıtım yazısı, Ankara: 2005, s.26-28.
4. İbrahim Emiroğlu. Klasik Mantığa Giriş. Ankara, 2005, s. 59-60.
5. Şükürov A. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. Bakı: Elm, 2005. - B. 458.
6. Fahrettin Olguner. Üç Türk İslam Mütefekkeri İbn Sina, Fahreddin Razî ve Nasiruddin Tûsî Düşüncesinde Varoluş. Ankara, 1985. – B. 186.
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Ambivalentlik>-Кишида бир вақтнинг ўзида қарама-қарши ҳиссиётнинг юзага келиши
8. Qushshayeva N.M.(2019). Philosophical outlook of Nasir Tusiy. American journal of social and humanitarian research. (AJSHR) research Global research network. - Vol. No.1, December 2019. - PP.59-61. (Indexing: Global Impact Factor - 7.242 (2019).
9. Qushshayeva N.M. (2021).The Concept of Justice in the Teachings of Nosiriddin Tusi and its Philosophical-Ethical Interpretation. Interdisciplinary Conference of Young Scholars in Social Sciences. 2021. - PP.146-148.